Vol. 2, No. 1, 2015

УДК 902(477.83)

ГАКІВНИЦІ ЛЬВІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ: ПИТАННЯ АТРИБУЦІЇ

Мар'яна Верхотурова
Інститут гуманітарних і соціальних наук
Національного університету "Львівська політехніка"

© Верхотурова М., 2015

Проаналізовано колекцію гаківниць Львівського історичного музею, час та джерела формування цієї збірки. Розглянуто історію, розвиток та поширення цього виду ручної вогнепальної зброї у XVI–XVIII ст., етапи її технічного вдосконалення; кількісний та якісний склад гаківниць Високого замку у Львові в період XV–XVI ст. Обґрунтовано шляхи та етапи формування колекції гаківниць Львівського історичного музею.

Ключові слова: гаківниці, ручна вогнепальна зброя, історія розвитку, музеї, формування колекції, інвентарні описи, Львівський історичний музей.

In the article it is analysed the collection of the hook-bat weapon of the L'viv historical museum, the time and the sources of formation of giving collection. The formation of museum collections of the firearm is the most important element of the museologyand military history. The problems of the history of firearm and its museum collections are very important nowadays. But unfortunately, it has not been explored enough yet. The reason for it is insufficient level of the development of Weapons Science and Museum Science in our country. Anyway, we can surely affirm that the group of professional researchers in these field of science has been definitely formed. They are: O. Malchenko, D. Toichkin, B. Melnyk. These people are constantly contributing to their development. XIV century can be named as the century of radical changes in the military world of that time. It caused the invention of firearm which fired with gun powder. XV–XVI centuries are considered to be the period of increasing development of firearm, particularly the hand weapon.

Thanks tocollectible colls that had been forming since firearm times, historians have the chance to observe the appearance and approving of its principal types.Unfortunately, the questions nascency of the history of museum collections is still remainingunsatisfactory. Deep analysis of this science subject is impossible without clarifying of appearing and developing conditions of this weaponry types. This research is the first attempt to give an historical essay on the formation of the museum weapon collections in L'viv on the example of hook-bat weapon collection of L'viv historical museum. In this article it is described the development and spread of this very type of the firearm of the XIV–XVIII centuries in Ukraine, Europe and all over the world; the stages of its technical improvement; quantitativeandqualitativecontent of hook-bat weapon Of High Castle in L'viv in the period of XV–XVI centuries. Hook-bat weapon were in service also in powerfulc os sackarmy hook-bat weapon is the type of firearm that had passed long-term period of the evolution. In this article it is examined in details every pattern of hook-bat weapon collection of L'viv historical museum. In the colls it is represented the weapon of the XVI –XVIII centuries. Thanks to the time gap of the examples of the hook-bat weapon It can be observed technical improvement of gun makinggenerally during this period. It is justified the conclusion about the ways and stages of the formation hook-bat weapon Collection of L'viv historical museum. Taking all the facts into account, we can assume that the collection of hook bat weapon of Lviv historical museum was formed in the first part of XX century. It was formed thanks to receiving of the articles for the fund of Lviv historical museum from the fund of the Museum named after Jan III, the museum named after Ljubomyrskyy, and from the funds of other regional museums.

The main perspectives of this research are to find out the exact origin of all of all the hook-bat weapon of Lviv historical museum's collection.

Key words: hook-bat weapon, firearm, history development, museums, collection formation, inventory description, L'viv historical museum.

Формування музейних колекцій вогнепальної зброї – важливий елемент музеєзнавства та військової історії. Глибоке дослідження цієї наукової теми неможливе без з'ясування умов появи та розвитку цього виду озброєння. Саме завдяки колекційним збіркам, що формувалися з часів появи вогнепальної зброї, історики мають можливість простежити виникнення та вдосконалення основних її видів.

Історія вогнепальної зброї завжди належала до важливих тем досліджень для військових істориків – як зброєзнавців, так і нефахівців у цій галузі науки. Та якщо кількісний склад арсеналів замків і фортець галицько-волинських земель XIV–XVIII ст. уже

вивчено достатньо ґрунтовно (праці К. Бадецького, О. Мальченка, І. Крип'якевича, Б. Мельника), то розроблення питань історії формування музейних колекцій досі лишається незадовільним. Хоч і тут можна назвати відому збірку О. Мальченка "Арсенали українських замків XV–XVII ст." (2004), у якій автор розглянув історію розвитку артилерії та системи державних арсеналів на українських землях у XV–XVII ст., окремо висвітлив персональний склад українських пушкарів, умови та характер їх служби.

Це дослідження є першою спробою дати нарис історії формування музейних колекцій зброї у Львові на прикладі колекції гаківниць Львівського історичного музею (далі – ЛІМ). Його джерельною базою є інвентарні описи ЛІМ 1940–1980 рр.

Гаківниці – вид вогнепальної зброї, який пройшов тривалий період еволюції. У XIV ст. з'явився перший зразок нового виду зброї – кий залізний. Це була металева трубка, закріплена на довгій дерев'яній основі. Кий залізний заряджався через дуло, а порох підпалювали через отвір в казенній частині зверху.

Ручна вогнепальна зброя на територіях сучасної України мала спочатку назву пищаль, проте цей термін використовували недовго, оскільки згодом перейшли на європейську термінологію. В Україні вперше згадуються пищалі 1471 р. в замку у Вінниці, там було дві пищалі, так само в замку в Чуднові. Пищалі були двоякі: ручниці й гаківниці. Ручниці (пізніше рушниці) названі так тому, що були легші, їх можна було тримати в руках і так стріляти. Ми детально розглянемо інший вид – гаківниці [3].

Гаківниця – це довга і важка рушниця великого калібру, яка найчастіше використовувалася передусім під час оборони фортець та залог. Під час стрільби кріпилася до стіни, борту судна або бруствера, воза спеціальним гаком, який розташовано на прикладі. Гаківниці мали різну довжину ствола в діапазоні від 1 до 2,5 м і за цією ознакою класифікувалися як півгак, гак, подвійний гак, великі гаківниці називалися козами. Коза вражала ціль на відстані до 300 кроків. Віддача була настільки велика, що плече під приклад ніхто не підставляв – його клали на плече, притулившись щокою для прицілювання [13, s. 12].

Легші зразки мали дальність ефективного вогню 50–60 кроків, залпового – до 120. Така розбіжність у відстані пояснюється слабкими прицільними характеристиками вогнепальної зброї того часу, отож залповий вогонь, для якого точний приціл окремого стрільця не є важливим, був ефективніший.

Свою назву гаківниця отримала через гак, який для поглинання віддачі містився під її стовбуром.

Стріляли з гаківниць спочатку кам'яними, потім залізними кулями, згодом кулі почали обливати оловом, іноді обковували навхрест залізними обручами.

Спочатку порох у гаківниці запалювали за допомогою прута. Пізніше гаківниці почали оснащуватися ґнотовим замком, який слугував механізмом для запалювання порохового заряду. Для того, щоб ґніт тлів довше, його обробляли винним спиртом, селітрою або виварювали у золі [14].

Ефективність цієї зброї значно зросла після того, як було винайдено колісцеві та ударно-кремінні замки. Окрім того, в середині XV ст. на гаківниці почали кріпити полиці для пороху, а затравкові отвори робили вже збоку на стовбурі, а не зверху. Жердину замінюють зручніші ложі. Гаки теж поступово зникають, їхню функцію починає виконувати приклад, який впирається в плечі стрілка. Окрім того, в XVI ст. винайшли шнеллер – пристрій, який прискорював та пом'якшував спуск, робив його чутливішим. Цей винахід досі використовують у мисливських нарізних карабінах [13, с. 201].

У Європі XVI ст. гаківниці теж були досить поширеними. Часто цей вид зброї називали "кріпосною зброєю", оскільки найчастіше її використовували селяни. Відомо, що король Іспанії Філіп II часто використовував гаківниці, та наказував їх збільшувати до таких розмірів, що вони, через нетранспортабельність, могли використовуватися лише для оборони при облозі [11, с. 189].

В Англії гаківниці називали "хегбат", де частка "бат" означає "приклад", а "хег", – "відьма", "чаклунка", через це їх асоціювали з чаклунством. Французькі шевальє на початку XVI ст. всіляко намагалися зупинити поширення цього виду озброєння, вважаючи це зброєю плебсу. У Німеччині – навпаки, з винайденням ґнотового замка гаківниці увійшли в промислове виробництво. Такі гаківниці дуже швидко поширилися у Польщі та на Запоріжжі.

Використовували гаківниці і в Японії. В провінцію Сацума завезли їх португальські торгівці у 1543 році. Там і почалося масове виготовлення цього виду зброї в країні Сонця, що сходить. Застосовували японці цікаву тактику ведення бою гаківницями – стрільці шикувалися у три лінії, що давало би змогу двом заднім рядам перезаряджати свою зброю, в той час, поки стріляв перший ряд, це забезпечувало ведення безперервного бою [12].

У Московському князівстві гаківницю називали пищаль. Це була загальна назва для всіх ранніх зразків середньо- та довгоствольної вогнепальної зброї. Цікаво, що слово "пищаль" означає "сопілка". Використовували пищалі здебільшого як облогову артилерію.

Гаківниці були на озброєнні й у великого козацького війська. Оскільки козаки вели постійну боротьбу з Османською імперією, багато екземплярів

їхньої зброї, зокрема і гаківниці, були східного походження. На територіях тогочасних східних держав гаківниці мали загальну для ручної вогнепальної зброї назву “яничарка” [5, с. 398].

У Львові перші гаківниці появилися в XV ст., про це відомо з описів зброї Високого Замку. У період з XV по XVI ст. їхня кількість постійно зростала.

У 1495 році на озброєнні було 5 гаківниць, з них дві залізні, 3 спижеві, 6 залізних стемплів для виготовлення гаківниць, 14 ручниць.; у 1509 році було вже 6 гаківниць та 29 кіз.; 1537 р. – 6 гаківниць, 6 кіз; 1558 р.– 13 гаківниць, 10 кіз, 5 губчастих рушниць; 1570 р. – 6 гаківниць, 7 півгаківниць, одна коза та 6 рушниць [5, с. 18–27].

Тепер у Львівському історичному музеї зберігається колекція гаківниць, яка складається з дев’яти екземплярів. Ця зброя дійшла до нас переважно з XVI–XVII ст., лише одна гаківниця – XVIII ст.

Ця колекція сформувалася в першій половині XX ст., шляхом надходження експонатів у ЛІМ з фондів інших музеїв.

У 1940 р. з Музею ім. Яна III було передано три гаківниці. Їм присвоєно такі інвентарні номери: З-2530, З-2874, З-2878. Точні дати та місця їхнього виготовлення невідомі, це зразки ручної вогнепальної зброї XVI–XVII ст. Усі три гаківниці залізні, куті. Під час виготовлення № З-2874 та № З-2878 майстри застосовували технологію травлення металу, гаківниці прикрашені орнаментом. Дерев’яний приклад зберігся лише в рушниці фортечній № З-2874, також зберігся кремінний замок російського типу із гнутою бойовою пружиною, є S-подібний спусковий гачок та 5-гранний приклад “оленяче копито” із спущеною “щокою”, калібр – 26,8 мм, трапецеподібний гак приварений до дульної частини, ствол круглий, з 8-гранним розтрубом, важить ця гаківниця приблизно 20 кг.

У гаківниці № З-2878 замок не зберігся, є лише порохова полиця для ґнотового замка, до верхньої грані приварений прорізний приціл, посередині і на казенній частині знизу приварені вушка під шпильки, гак міститься на дульній частині знизу, калібр – 25,2 мм, ствол круглий, до дула розширений, при казні 8-гранний.

Гаківниця № З-2530 ймовірно виготовлена в XVI ст., зберігся тільки 8-гранний ствол, звужений до дула, який кріпився до ложі двома шпильками і гвинтом хвостової лопаті, калібр –25,5 мм [1, ЛІМ З-2530, 2874, 2878].

Цього ж року до фондів ЛІМ надійшло ще дві гаківниці з Музею ім. Любомирських. В інвентарних книгах ці екземпляри числяться за номерами З-3275, З-2889. За типологією – це рушниці фортечні XVII ст., калібр – 22,3 мм, залізні, куті, різьблені, “травлені”, обидві мають дерев’яні елементи.

Одну з цих гаківниць, а саме № З-3275 виготовив у 1712 році відомий майстр Бальцер Вернер-молодший у Львові. Про це яскраво засвідчує напис, витравлений на замковій дошці “BALCER/WERNERADNI/1712” та латунне зображення лева з трьома пагорбками у лапах, врізане в п’ятигранний приклад з кулеподібним закінченням і опущеною “щокою”, на кінці прикладу рельєфно різьблене профільне чоловіче погруддя. Ців’я 5-гранне, з 4-гранним потовщенням спереду, частково окуте залізною бляхою, з вирізьбленими літерами “IE”. Ззаду у ців’я вставлено масивну залізну пластину та 8-гранний гак із закінченням у вигляді голови дракона. Ствол 8-гранний, потовщений на кінцях. Паз для прицілу міститься на казенній частині.

Де і ким виготовлена друга рушниця, а саме № З-2889 точно невідомо. Ствол гаківниці 8-гранний, з 8-ма гвинтовими нарізами, що роблять повний оберт. Гак – масивна залізна пластина із зубчастим краєм – приварений знизу до ствола. Замок колісцевий, колісце прикрите прорізним кожухом. На замковій дошці витравлена сцена знайдення св. Хреста св. Євстахієм і напис “EVSTACHUS”. Ложа дерев’яна, а саме – яворова. Ців’я з латунним окуттям. Ця рушниця має 5-гранний приклад “оленяче копито”, з опущеною “щокою”. Є ключ для заведення замка [1, ЛІМ З 3275, 2889].

Інформація про ці гаківниці публікувалася в Katalog broni w museum imienia Lubomirskich. Lwów, 1876, s. 65–66 [14].

Сьогодні ці дві рушниці є в експозиції в Арсеналі.

У 1940 році до фондів ЛІМ потрапила ще одна гаківниця кінця XVII ст., інвентарний номер якої – З-2873. Це рушниця фортечна, залізна, має дерев’яні та латунні елементи, кута, травлена, різьблена. Калібр – 22,2 мм. Де саме і ким виготовлена невідомо, а от про дату виготовлення можемо дізнатися з фігурної латунної пластинки з витравленими літерами “K/MB/DN/LO”, датою 1690 і гмерком, прибитої до 5-гранного прикладу “оленяче копито”, з опущеною “щокою”. Ствол 8-гранний, з 8-ма гвинтовими нарізами. Біля казенної частини є паз для прицілу. Є масивна залізна пластина із зубчастим краєм приварена до дульної частини знизу. Замок перероблений з колісцевого. Спусковий гачок – S-подібний. Ців’я біля дульної частини потовщене, посилене масивною залізною пластиною й оббите латунню, там само міститься гніздо для гака. Знизу до ложі пригвинчена ажурна залізна пластина. Важить ця гаківниця приблизно 17 кг. Зараз експонується в Арсеналі [1, ЛІМ З 2873].

Ще три гаківниці поповнили колекцію ЛІМ у 1950-х рр. Дві з них – зразки вогнепальної зброї XVI ст., одна – XVII ст., їхні інвентарні номери – З-3514, З-3515, З-3605 відповідно. Усі екземпляри залізні, куті.

Гаківниця № інв. З-3514 має 8-гранний ствол розширений на кінцях, до дульної частини зверху приварена півкругла мушка, на казенну частину – прорізний приціл. Гак – плоска пластина з косо зрізаним нижнім краєм і круглим отвором – приварений знизу до дульної частини. На казенній частині є вушко. Запальний отвір круглий, міститься у виїмці на правій боковій грані. Хвостової лопаті немає, можливо був дерев'яний приклад, але, на жаль, він не зберігся. Вага гаківниці приблизно 30 кг, калібр –32,1 мм.

Гаківниця № інв. З-3515 так само має у дульній частині 8-гранний ствол, далі круглий, оброблений гранями, у казенній частині значно потовщений, 8-гранний. Калібр – 31 мм. Гак – масивна пластина з косо зрізаним нижнім краєм і круглим отвором – приварений знизу до дульної частини. На казенній частині є прорізний приціл, за ним – прямокутне заглиблення (можливо там був запальний отвір). У виїмці на правій бічній грані є круглий запальний отвір. Найімовірніше до гаківниці кріпилося дерев'яне ложе з прикладом і механізм замка запалювання, але, на жаль, ці елементи втрачені. Важить ця гаківниця приблизно 50 кг.

Ці гаківниці можемо побачити в експозиції ЛІМ в корпусі на пл. Ринок, 24.

Гаківниця з інвентарним № З-3605 має 8-гранний ствол, звужений до дула. Гак – трапецеподібна пластина з отвором – приварений до дульної частини знизу. Праворуч на казенній частині – залишок порохової полиці, на кінці – залишок прорізного прицілу, знизу – вушко під шпильку. У торцевій частині залишок хвостовика. Калібр – 26,8 мм [1, ЛІМ З 3514, 3515, 3605].

У збірці представлено зброю XVI–XVIII ст. Завдяки різночасовості зразків гаківниць можна простежити технічні вдосконалення ручної вогнепальної зброї та розвиток зброярства загалом протягом цього часу.

Так можемо підсумувати, що колекція гаківниць Львівського історичного музею сформувалася в першій половині XX ст., шляхом надходження експонатів до фондів ЛІМ з фондів Музею ім. Яна III, Музею ім. Любомирських та з фондів інших регіональних музеїв.

Перспективи цього дослідження – з'ясування точного походження всіх гаківниць колекції Львівського історичного музею.

1. Львівський історичний музей. Фондова група "Зброя". 2. Архів Львівський історичний музей. Інвентарні книги Музею. 3. Крип'якевич І. Історичні проходи по Львові / Іван Крип'якевич. – Львів : Каменяр, 1991. – 168 с. 4. Крип'якевич І. П. Львівська Русь в першій половині XVI ст.: дослідження і матеріали / Іван Крип'якевич. – Львів, 1994. – 390 с. 5. Мальченко О. Арсенали українських замків XV – середини XVII ст. : монографія / О. Мальченко. – К., 2004. – 398 с. 6. Мацюк О. Пам'ятки оборонного будівництва Львова (короткий історіографічний огляд) / О. Мацюк // Львів: місто – суспільство – культура : зб. наук. пр. / За ред. М. Мудрого. – Львів, 1999. – С. 100–105. 7. Б. Мельник. Меч. Наукові записки / Львівський історичний музей. – Львів, 1993. – Вип. 1. – 115 с. 8. Борис Мельник До питання про стан озброєності укріплень Львова у другій половині XVII ст. Наукові записки / Львівський історичний музей. – Львів, 1997. – Вип. 6, част. 1. – 220 с. 9. Терський С. Історичний розвиток оборонних укріплень Галицько-Волинської Держави // Військово-науковий вісник. – Вип. 16. – Львів : АСВ, 2011. – С. 186–197. 10. Терський С. Українська історіографія розвитку зброї доби Галицько-Волинської держави // Військово-науковий вісник. – Вип. 17. – Львів : АСВ, 2012. – С. 95–104. 11. Лазечко П. З глибини віків (Хто виливав Львівські гармати). Наукові записки / Львівський історичний музей. – Львів, 1993. – Вип. 1. – 179 с. 12. Карман Уильям. История огнестрельного оружия. С древнейших времен до XX века / Пер. с англ. М. Г. Барышникова. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. – 299 с. 13. Badecki K. Leonard Herle ludwisars i jego Lwowskie dziala. – Lwow. – 1932. – S12. 14. Papee F. Historia miasta Lwowa w zarzysie / F. Papee. – Lwów, 1924. 15. Katalog broni w Muzeum imenia Lubomirskich. – Lwów, 1876. – 78 s. 16. Badecki Karol. Średniowieczne ludwisarstwo Lwowskie. – Lwów; Warszawa; Krakow, 1921. – 59 s. 17. Czolowski A. Wysokizamek: z 19 rycinami w tekscie. – Lwów, 1910 (Biblioteka Lwowska. – T. IX i X). – 35 s.